

Окремо необхідно вказати на високу якість оформлення твору – працю супроводжують унікальні ілюстрації, більшість з яких дозволяють наочно уявити сюжети, що викладені у монографії. Окрім того, вони «відкривають» дослідницький інструментарій та археографічний пошук М.К.Чучко – презентують оригінальні дані з різних архівосховищ та бібліотек, в яких вдалося попрацювати науковцю.

Отже, привітаємо шановного Михайла Костянтиновича з виходом у світ його чергового фундаментального твору та побажаємо творчих успіхів на подальше: нових масштабних задумів та проєктів, археографічних знахідок та їх публікацій!

О. М. Дзиговський, О. А. Прігарін

**[РЕЦ.]: МІЛЬЧЕВ В.І. СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА
КІНЦЯ XVII – XVIII СТОЛІТТЯ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ. –
ЗАПОРІЖЖЯ: АА “ТАНДЕМ”, 2008. – 369 с.**

Чергове наукове дослідження (цього разу монографічне) запорізького історика Володимира Мільчева, яке побачило світ на початку нинішнього літа, присвячено вельми цікавій проблемі – дослідженню джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва XVIII століття. На перший погляд тематика дослідження здається цілком буденною – джерелознавство багатьма (навіть й професійними істориками) сприймається як царина сухих „високо наукових” студій із вельми не-презентабельною зовнішньою атрибуцією: нескінченні „препарування” вже й без того препарованих джерел, підгін їх під класифікаційні схеми й таке інше... „Козацька” складова теми, зазвичай, сприймається потенційними читачами більш жваво. Втім й тут не обійшлося без трафаретів. Чомусь вважається, що ще у другій половині XIX та в першій половині XX століть, за часів діяльності таких „метрів” дослідження історії запорозького козацтва, якими були А.Скальковський, Д.Яворницький, В.Голобуцький та О.Апанович, тему було практично „закрито”, й сказати щось принципово нове, зробити бодай маленьке, але ж власне відкриття, вже практично неможливо. Тож, беручи до рук книгу, ловив себе на думці – а чи вдасться цьому досліднику створити текст, який би, по-перше, дійсно, зміг повідати читачеві речі до того не знані (або ж малознані), а по-друге, попри свою джерелознавчу спрямованість, читався достатньо легко та цікаво більшістю аудиторії, а не тільки десятком-другим вузьких спеціалістів. Звісно ж, що відповідь могла прийти лише в процесі ретельного знайомства зі змістом. Пропоную власні міркування з приводу прочитаного.

Почнемо із того, яким чином автором було структуровано матеріал. Архітектоніка книги, в цілому, не несе будь-яких сюрпризів. Фактично, вона є класичною, тобто цілком вираженою та такою, що сповна відповідає меті, задекларованій дослідником: традиційні вступ, висновки, список використаних джерел та літератури, додатки; між ними п’яти розділів. Втім важко очікувати чогось іншого від наукової монографії, поява в світ якої, до того ж, як нам здалося, прямо передувала намірам автора розпрощатися зі статусом кандидата наук, та піднятися сходиною вище. Це цілком зрозуміло, а тому й не викликає жодних зауважень.

Так само „безсюрпризним” є й перший розділ монографії, в якому, дослідником було ретельно проаналізовано історіографічну традицію студіювання соціальної природи Запорозжя, визначено методологічні засади та загальні методи, на яких мала б ґрунтуватися реконструкція моделі соціального устрою січової громади в зазначений хронологічний період. Що привертає увагу, так це наторський підхід у виборі методологічного підґрунтя дослідження – автор більше воліє розглядати устрій січового соціуму (а відтак й сукупність актуалізованих джерел з проблематики) в контексті історії уявлень, мікроісторії, історії повсякденності, що вже саме по собі заслуговує на увагу.

Другий з розділів монографії її автор присвятив розглядові особливостей формування джерельної бази. Насамперед, ним було розглянуто місце запорозького козацтва в політиці та устрої найвпливовіших монархій, що діяли на історичній арені Центральної та Східної Європи наприкінці XVII та в XVIII столітті – Туреччини, Польщі, Австрії та Росії. Автором було висвітлено основні моменти історії запорозького козацтва впродовж досліджуваного періоду, особливості політичних та військових стосунків січової спільноти з урядами згаданих монархій, специфіку формування (й підтримання) традиційного соціального устрою Війська Запорозького Низового та постсічових козацьких військових об’єднань – чорноморців, буткалів та мальтизів. При цьому, автор, як то кажуть „мимохідь” розробляє кілька наукових сюжетів, які докорінно змінюють увагу читача на окремі аспекти запорозької історії. Монументальність же підтвердження кожного з подібних положень представницьким колом введених до наукового обігу джерел, фактично не залишає читачеві місця для сумнівів.

Заслугує на увагу й аналіз змін у корпусі писемних джерел, які відбулися впродовж XVIII століття, здійснений автором. Насамперед, з урахуванням модернізаційних процесів, які мали місце в

зазначений час, В.Мільчевим було досліджено особливості створення документальних джерел. Найбільш вдалим моментом, як нам здалося, є доведення автором абсолютної несхожості процесів документування різних аспектів функціонування Війська Запорозького Низового у порівнянні з іншими козацькими військами Російської імперії – тим же Донським та Яїцьким. Самобутній соціальний устрій та особливості наповнення лав запорозького козацтва, на думку автора, стали причиною того, що в потенційній джерельній базі з соціальної історії запорозького козацтва, практично не відклалися цілі групи джерел. Той факт, що всі теоретичні викладки та узагальнення автора (знову ж таки) спираються на представницьку ж джерельну базу, насамперед на російську урядову документацію кінця XVII та XVIII століття, дозволяє використати їх у своїх подальших наукових студіях багатьом дослідникам, які займаються студіюванням історії не тільки власне запорозького козацтва, але й південноукраїнського регіону в цілому.

Не менш вдалою виглядає й спроба В.Мільчева реконструювати процеси виникнення (або створення) й побутування в середовищі січовиків такої специфічної групи джерел, якими є джерела наративні, а також прослідкувати особливості їх фіксації науковцями-істориками та збирачами фольклору наприкінці XVIII – на початку XX століть. Висновки до яких приходить автор в процесі цього заслуговують на те, щоб, бодай в загальних рисах, ознайомити потенційних читачів книги з їх основними положеннями. На його думку усні наративи, особливо такі їх різновиди, як „усні історії” та історична пісенність, відігравали надзвичайно важливу роль в житті запорозького козацтва. Цьому сприяло й те, що модель соціального устрою запорожців була доволі архаїчною, несла в собі чимало традиційних рис чоловічих військових союзів, а тому грамотність та писемність в ній були частково забороненими, за висловом, автора – „дабуйованими”. При цьому свої теоретичні узагальнення автор вибудовує на підставі відомостей отриманих із тогочасних документальних джерел та пізніших записів фольклорно-етнографічного спрямування. Достатньою мірою викладення цього тематичного блоку поживали розгляди конкретних життєвих ситуацій з повсякденного життя запорожців, реконструйовані автором. Саме з них дізнаємося відносно особливостей виникнення історичних пісень, обігу анекдотів та чуток серед січовиків. Подекуди веселі, подекуди смішні, а інколи й трагікомічні ситуації, відтворені В.Мільчевим, дозволяють читачеві не тільки краще зрозуміти особливості запорозьких наративів як історичних джерел, але й чергового разу поринути в атмосферу подій 200-300-річної давнини.

У третьому розділі своєї монографії автором було розглянуто основні архівні зібрання джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII століття на території України, Росії, деяких інших країн, зокрема Польщі, Сербії та Хорватії. Географія евристичного пошуку під час наукових відряджень автора заслуговує на повагу – Варшава, Белград, Загреб, Москва, Петербург, Краснодар, не кажучи вже про українські Київ, Одесу, Дніпропетровськ, Сімферополь та інші. Сумарно це все виливається у більш ніж добру сотню опрацьованих фондів у десятках архівних, музейних і бібліотечних установ. Зрозуміло, що кількість використаних автором одиниць зберігання в кожній із них, зростає, відповідно, в десятки разів, майже в геометричній прогресії. Зазначимо, що ступінь опрацювання дослідником фондів окремих із архівів є майже фронтальним (особливо мірою це стосується зібрань Російського державного архіву давніх актів у Москві). Без перебільшення можна сказати, що відомості, вміщені в цьому розділі ще прислужаться дороговказом багатьом дослідникам української історії взагалі, та запорозької минувшини, зокрема.

Наступний – четвертий, розділ монографії, її автор цілком присвятив класифікаційному аналізу основних видів історичних джерел, використаних ним – документальних і наративних. Розділ, знову ж таки, „класичний”. Побіжно відзначимо цілком пристойний рівень володіння джерелознавчим інструментарієм, який при цьому демонструє В.Мільчев.

І, нарешті, заключний, п'ятий розділ монографії, в якому висвітлюються інформативні можливості актуалізованої дослідником джерельної бази у справі реконструкції соціальної історії запорозького козацтва кінця XVII – XVIII століття. Розділ складається з трьох тематичних блоків, відповідно присвячених розглядові соціального устрою запорозької громади та його трансформації впродовж досліджуваного періоду, аналізу соціальних рухів, які мали місце в середовищі запорозької громади (з акцентуванням на його „здобичницькій” складовій), а також з'ясуванню особливостей історичного етосу окремих соціальних груп запорозького козацтва. Як на нас, він є найцікавішим не тільки для вузьких спеціалістів, але й для широкого кола читачького загалу і, в той же час, найбільш „провокаційним” (в гарному розумінні цього слова). Не сумніваємося, що його зміст „спровокує” нову хвилю наукових дискусій навколо таких тем, як соціальна сутність запорозького січового козацтва, гайдамацтво, та багатьох інших. Окремі положення, що висувуються автором, і справді подекуди ламають усталені погляди на стан речей, які були сформовані впродовж багатьох десятиріч – чого вартий лише відхід автора від оцінки гайдамацького руху як прояву національно-визвольної боротьби українського народу, та трактування його (переважно) як соціального бандитизму. Звісно ж, що теоретико-методологічне підґрунтя для подібних поглядів дослідника було закладено не сьогодні й навіть не вчора (варто загадати лише відповідні праці Зенона Когути та Наталі Яковенко), однак чи не вперше ми бачимо підведення під „інтуїтивно-зрозумілі” викладки більш ніж солідної дже-

рельної бази. При цьому, як чи не найпозитивнішу рису дослідника-гуманітарія, продемонстровану В.Мільчевим в процесі викладення матеріалу, хочеться відзначити його неупередженість та брак ідеологічних забобонів. Як нам здалося, автор спробував максимально безпристрасно підійти до оцінки проблемних (а подекуди й просто болючих) моментів запорозької історії.

Також хотілося б сказати кілька слів про те, чому в рецензіях не завжди приділяється гідна увага, а саме – про художнє оформлення монографії. Використанні автором при створенні обкладинки графічні роботи сучасного запорізького художника Мирослава Добрянського (який до речі й сам є істориком за фахом) дозволили авторові якнайкраще допомогти потенційному читачеві поринути в атмосферу повсякденного побуту запорозького козацтва часів Нової Січі. Немов би з глибин часу, пом'якшені сірими напівтонами, виринають картини минулого: ось сперечаються між собою курінні отамани, кожен із яких відчуває за своїми плечима підтримку своїх побратимів, а онде, понуро схилив голову запорожець, прикутий до стовпа за якусь провину перед січовою громадою... На мою думку, маємо надзвичайно вдалу спробу залучення художніх образів для підготовки читача до знайомства зі змістом книги. Використані автором по тексту ілюстративні матеріали – здебільшого графічні зображення документів XVII та XVIII століття хоча й не є, на загал, такими ж імпресивними, як згадані роботи М.Добрянського, однак, також дають змогу краще відчутти специфіку теми, наочно познакомитися зі зразками службової документації, окремими зразками наративних джерел.

Наостанок висловимо своє сподівання, що шановний В.Мільчев спроможеться реалізувати накопичений ним досвід наукового пошуку та аналізу, а також й величезний джерельний матеріал, у вигляді багатьох й багатьох наукових досліджень з козацької проблематики.

І. І. Лиман

[РЕЦ.]: БЕРДЯНСЬКА ЧОЛОВІЧА ГІМНАЗІЯ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ СТОЛІТТЯ) / УПОРЯДНИКИ: В.М. КОНСТАНТІНОВА, І.І. ЛИМАН // МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ БЕРДЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ. ТОМ І. – К.: “ОСВІТА УКРАЇНИ”, 2006. – 528 с.

[РЕЦ.]: БЕРДЯНСЬКА ЧОЛОВІЧА ГІМНАЗІЯ (1901 – 1919 РОКИ) / УПОРЯДНИКИ: І.І. ЛИМАН, В.М. КОНСТАНТІНОВА // МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ БЕРДЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ. ТОМ ІІ. – К.: “ОСВІТА УКРАЇНИ”, 2007. – 631 с.

Останнім часом у вітчизняній історіографії спостерігається справжній бум дослідження історії університетів, академій, інститутів, інших навчальних закладів. Чи не кожен виш (за виключенням, звичайно, новостворених) вже встиг видати книгу, в якій описується його минуле. Навчальні заклади публікують ювілейні видання, підготовлені великими колективами упорядників. Як правило, ці видання являють собою серію нарисів, розміщених в хронологічній послідовності, причому об'єкт історії навчальних закладів відводиться роль такої собі більш чи менш розлогої передмови до докладного викладення сучасного стану кожного факультету, кафедри...

Відходячи від усталеної традиції, науковці Бердянського державного педагогічного університету професор І.І. Лиман і доцент В.М. Константінова поставили перед собою амбітне завдання — підготувати кількатомну археографічну працю, присвячену саме минулому навчальних установ-попередниць сьогоdnішнього БДПУ, в стінах головного корпусу якого з 1876 р. діяла чоловіча гімназія, у 1920 – 1932 рр. — педагогічні курси і педтехнікум, на базі якого у 1932 р. виник учительський (згодом — педагогічний) інститут, 2002 р. реорганізований вже в університет.

Упорядники свідомо обрали формою саме археографічне, а не монографічне видання. Адже якою розлогою не була б монографія, скільки б томів не мала, вона все одно не може висвітлити з однаковою повнотою всі аспекти минулого. Інформативні ж можливості джерел є невичерпними, і кожен науковець, який звертається до першоджерела, має потенційну можливість побачити в ньому те, що було випущене з поля зору його попередниками.

Разом із тим, упорядники виходили з тих позицій, що книги не будуть чимось кон'юнктурним, ситуативним, створеним під замовлення, швидкоруч, написаним до певної дати чи події.

Цілісних комплексів джерел з історії Бердянської гімназії не збереглося, оскільки фонди навчального закладу свого часу знаходились у Мелітопольській філії Запорізького облархіву, де, за переказами, і згоріли. Тож довелося відшукувати документи, розпорошені по численним фондам Російського державного історичного архіву, Російського державного військово-історичного архіву, Державного архіву в Автономній Республіці Крим, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Харківської області, Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського тощо.